

В. У. Чараўко

**Пахавальны абрад
познесярэдневяковага могільніка
каля в. Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці
(па матэрыялах археалагічных даследаванняў
у 2010—2015 гг.)¹**

У ходзе археалагічных даследаванняў на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна было даследавана 29 грунтовых пахаванняў. На падставе пахавальнага і памінальнага інвентару могільнік датуецца XIV—XVIII стст., пры гэтым большасць пахаванняў адносіцца да перыяду XIV—XVI стст. Могільнік выкарыстоўваўся вясковай грамадой. На ім было выяўлена 11 мужчынскіх, 7 жаночых, 8 дзіцячых пахаванняў, а таксама 2 пахаванні дарослых, чый пол не быў устаноўлены па прычыне дрэннай захаванасці косных парэшткаў. Нябожчыкаў апрашалі ў адзенне, якое не мела металічных засцежак, шкляных і, відаць, касцяных гузікаў. Памерлых хавалі без нацельных крыжыкаў, што характэрна і для іншых сінхронных могільнікаў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый і з'яўляецца асаблівасцю пахавальнай практыкі. У запавенні магільнай ямы маглі змяшчаць камяні, аднак надмагільную канструкцыю працягвалі рабіць нейкі час пасля пахавання, прывозячы, напрыклад, камяні з палеткаў. Магілу абазначалі вымасткай або абкладкай па перыметры, часта маркіруючы галаву ці галаву і ногі пахавання. На камянях, усталяваных у галавах, маглі высыкаць крыж. Пахавальны абрад могільніка Івесь адпавядае абраднасці сінхронных і блізкіх па часе могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Ключавыя словы: Падзвінне, пахавальны абрад.

Уводзіны. Пахавальны абрад насельніцтва Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стст. застаецца найменш вывучаным у параўнанні як з папярэдняй, так і з наступнай эпохамі. Познесярэдневяковыя пахавальныя помнікі рэгіёна не былі прадметам спецыяльнага археалагічнага вывучэння

¹ Работа выканана ў рамках НДР «Фарміраванне антрапалагічнага складу і адаптыўнага статусу насельніцтва Полацкага Падзвіння ў XI—XIX стст.» у межах задання 1.1.02 «Сацыяльна-эканамічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі ў IX — пачатку XXI ст.: крыніцазнаўства, гістарыяграфія, антрапалогія і іншыя спецыяльныя даследаванні» ДПНД «Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства» на 2016—2020 гг.

да канца XX ст. [15, с. 176—177]. Планамерных этнаграфічных назіранняў у той час не праводзілася. Бадай што адзінай пісьмовай крыніцай, дзе ўтрымліваюцца звесткі аб пахавальных традыцыях познесярэдняковага насельніцтва Полацка-Дзісенскага Падзвіння, з'яўляецца выдадзены ў 1582 г. «Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў, іх шлюбныя і пахавальныя абрады, побыт і адзенне...» Паўля Одэрборна [18, с. 176—178; 21, с. 162]. Унікальная інфармацыя П. Одэрборна не з'яўляецца, аднак, вычарпальнай. Таму археалагічнае вывучэнне пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стст. з'яўляецца актуальным і перспектыўным напрамкам навуковага пошуку.

Мэтай артыкула з'яўляецца апісанне і характарыстыка пахавальнага абраду насельніцтва, што пакінула грунтовыя пахаванні могільніка каля в. Івесь, на падставе дадзеных археалагічных раскопак 2010—2013 і 2015 гг. У археалогіі даследаванне пахавальнага абраду прадугледжвае вывучэнне не непасрэдна рытуальных і практычных дзеянняў у адносінах да цела памерлага, а іх матэрыяльнага выніку — пахавальнага помніка. Пры гэтым пахавальны помнік разумеецца як сістэма ўзаемазвязаных элементаў (магілы, надмагільных канструкцый, парэшткаў цела нябожчыка, пахавальнага інвентару і г.д.) з уласцівымі ім характарыстыкамі [2, с. 177]. У якасці ўзору ўзята схема, выкарыстаная У. Г. Івакіным для характарыстыкі пахавальнага абраду насельніцтва Кіева IX—XIII стст. [9, с. 93—144].

Асноўная частка. Гісторыя вывучэння могільніка. Могільнік каля в. Івесь Псееўскага сельсавета Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці размешчаны на заходнім беразе возера Івесь паміж берагам і дарогай з в. Івесь у в. Шо. Інфармацыя аб могільніку атрымана ў 2009 г. ад дацэнта Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, к.г.н. Уладзіміра Аляксандравіча Лобача. У тым жа годзе на помніку была праведзена візуальная разведка. У 2010—2013 і 2015 гг. экспедыцыямі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта на могільніку ажыццяўляліся археалагічныя шурфоўкі і раскопкі. Палявыя матэрыялы ўведзены ў навуковы зварот і ў асноўным апублікаваны [25; 26; 27; 30; 31]. Антрапалагічную экспертызу і вывучэнне астэалагічнага матэрыялу праводзіла к.б.н., дацэнт, загадчык кафедры гісторыі і турызму Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта Вольга Антонаўна Емяльянчык. Вынікі гэтых даследаванняў таксама ўведзены ў навуковы зварот і часткова апублікаваны [6; 7; 8].

Рэпрэзентатыўнасць атрыманых вынікаў. Пры даследаванні познесярэдняковых могільнікаў важнай праблемай з'яўляецца рэпрэзентатыўнасць атрыманых дадзеных. Раскопкі пахавальных помнікаў Беларусі вялікімі плошчамі з'яўляюцца адным з прыярытэтных напрамкаў

іх палявога даследавання, на што неаднаразова звярталася ўвага [12, с. 22; 17]. На могільніку каля в. Івесь аўтарам даследавана 28 грунтовых і 1 курганнае пахаванне. Для параўнання, М. В. Клімавым на могільніку XIII—XIV стст. Лучна II даследавана 29 магільных ям, у т. л. 7 падвоеных [14, с. 122, 124]. На могільніку другой паловы XVI ст. Лучна I М. В. Клімавым ускрыта 17 пахаванняў, якія ўтрымлівалі парэшткі 18 пахаваных [13, с. 21, 23]. На могільніку XV—XVIII стст. Доўгае аўтарам даследавана 31 пахаванне [28, с. 171, 174—177]. Не ставячы пад сумненне мэтазгоднасць далейшых раскопак, адзначым, што на сённяшні дзень помнік каля в. Івесь з'яўляецца адным з найбольш вывучаных познесярэдневяковых могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Могільнікі ўтвараюцца дастаткова аўтаномнымі пахавальнымі комплексамі. Пры раскопках вялікімі плошчамі магчыма дакладна бачыць узаемнае размяшчэнне пахаванняў і іх надмагільных канструкцый [12, с. 22—23; 17]. Абмежаванасць наяўных рэсурсаў і працаёмкасць работ па фіксацыі, разбору і аднаўленню каменных канструкцый вымушала абмяжоўвацца невялікімі па плошчы раскопамі. Кампрамісам стала закладанне новых раскопаў шляхам прырэзкі да папярэдніх. Гэта дазваляе разглядаць усю ўскрытую плошчу як адзін раскоп. Яго складаная канфігурацыя абумоўлена выяўленнем пахаванняў, якія выходзілі за межы першапачаткова закладзеных раскопаў. Для іх даследавання рабіліся прырэзкі. Усяго на могільніку Івесь было даследавана 141,25 кв. м.

Узаемнае размяшчэнне пахаванняў. Даследавання ў межах раскопа пахаванні не маюць агульнай сістэмы. Па ўзаемным размяшчэнні, шчыльнасці і арыенціроўцы прасочваецца некалькі груп, якія пазначаюцца сярод бессістэмна размешчаных пахаванняў [10]. Першая група-шэраг лакалізуецца ў паўднёвай частцы раскопа і ўключае пахаванні 8, 2, 1, 3, 4. Пахаванні ляжаць шэрагам, які выцягнуты з поўначы на поўдзень. Касцякі размешчаны шчыльна (прамежак паміж імі складае каля 1 м) і да таго ж маюць падобную арыенціроўку. Адхіленні ад роўнага шэрагу ў межах групы могуць тлумачыцца стратай памяці аб дакладным размяшчэнні касцяка. А. В. Квяткоўская прыводзіць павер'е, паводле якога нельга хаваць памерлых родных «у радок», бо ў такім выпадку да іх хутка будуць пакладзены і жывыя родзічы [12, с. 55]. Магчыма, да гэтай групы таксама адносяцца пахаванні 10, 6, 5 і нават 14—15, якія ляжаць па лініі шэрагу і могуць працягваць яго, але прамежкі паміж імі істотна большыя.

Другая група-шэраг лакалізуецца на ўсход ад першай і прадстаўлена нахаваннямі 28, 27 і 24. Стратыграфія і каменная канструкцыя паміж пахаваннямі 27 і 24 указваюць на яшчэ адно пахаванне, якое не захавалася. Пахаванні размешчаны ў шэраг, які выцягнуты з поўначы на поўдзень.

Група адрозніваецца сярэдняй шчыльнасцю і падобнай арыенціроўкай касцякоў. Магчыма, да яе адносілася і выяўленае на поўдзень ад пахавання 24 пахаванне 25, посткраніяльны шкілет якога не захаваўся.

Пахаванні ў паўночнай частцы раскопа (17, 18, 19 і 20) размешчаны няшчыльна, вылучаюцца падобнай арыенціроўкай касцякоў, нехарактэрнай для большасці астатніх пахаванняў, і могуць ствараць трэцюю, «паўдыскрэтную» групу.² Незахаванасць посткраніяльных шкілетаў дзіцячых пахаванняў 21, 22 і 23, размешчаных на захад ад пахаванняў 17 і 20, не дазваляе рабіць высновы адносна іх арыенціроўкі і прыналежнасці да гіпатэтычнай трэцяй групы.

Каменныя надмагільныя канструкцыі. Каменныя надмагіллі сустракаюцца на большасці сельскіх познесярэдневяковых могільнікаў Беларускага Падзвіння [1, с. 126]. Глыбоцкі раён адносіцца да рэгіёнаў іх максімальнай канцэнтрацыі [23, с. 18—19]. Раскоп на могільніку Івесь закладзены ў месцы найбольшай колькасці камянёў, заўважных на ўзроўні дзённай паверхні. Каменныя канструкцыі могільніка ў значнай ступені схаваны пад слоём дзёрну і заглыблены ў зямлю. Пра іх дакладную канфігурацыю магчыма казаць толькі пасля ўскрыцця культурнага слоя.

З 28 даследаваных на могільніку Івесь грунтовых пахаванняў каменных надмагілляў не мелі пахаванні 13, 22 і 25, астатнія магілы былі абазначаны валуннымі вымасткамі, абкладкамі, асобнымі камянямі. Камяні надмагільных канструкцый пахаванняў 1—10 знаходзіліся на ўзроўні дзённай паверхні і ў пласце 1. Надмагілле пахавання 11 цалкам знаходзілася пад дзёрнам у пласце 1. Каменныя канструкцыі пахаванняў 21, 23, 24, 26—28 мелі працяг у пласце 2. Каменныя канструкцыі пахаванняў 14—16 працягваліся і ў пласце 3, а пахаванняў 12, 17—20 — і ў пласце 4. Камяні ў пластах 2—4 размешчаны хаатычна і без камянёў на ўзроўні дзённай паверхні і ў пласце 1 не даюць уяўлення аб характары канструкцыі, таму разглядаюцца як працяг надмагілляў.

У межах раскопа былі зафіксаваны наступныя варыяцыі каменных канструкцый:

— суцэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай; такая каменная канструкцыя абазначала пахаванне 9;

— суцэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай, з вялікім каменем у галавах пахавання; падобнае надмагілле маркіравала пахаванні 7, 16, 18, 19 і 21;

² Паводле І. С. Камянецкага, паўдыскрэтнымі называюцца групы або згушчэнні пахаванняў у межах могільніка, унутры якіх адсутнічае пэўны парадак. Яны блізкія да груп-шэрагаў і таксама могуць аб'ядноўваць пахаванні роздзічаў [10].

— сучэльная вымастка з валуноў, размешчаных над магілай, з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такое надмагілле мелі пахаванні 15 і 28;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай; падобныя надмагіллі абазначалі пахаванні 23 і 26;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікім каменем у галавах пахавання; такі выгляд мелі канструкцыі пахаванняў 5, 6 і 10;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікім каменем у нагах пахавання; падобныя надмагіллі абазначалі пахаванні 8 і 20;

— вымастка з валуноў, нераўнамерна размешчаных над магілай, з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; надмагіллі такіх канструкцый мелі пахаванні 12 і 17;

— вымастка з валуноў над часткай магілы; такая канструкцыя маркіравала пахаванне 11;

— замкнёная валунная абкладка магілы з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такія надмагіллі абазначалі пахаванні 3 і 14;

— разарваная абкладка магілы з вялікім каменем у галавах пахавання; такую канфігурацыю мела надмагілле пахавання 27;

— разарваная абкладка магілы з вялікімі камянямі ў галавах і нагах пахавання; такія надмагіллі маркіравалі пахаванні 2 і 4;

— некалькі асобных камянёў, размешчаных над магілай, з вялікім каменем у нагах пахавання; такі варыянт канструкцый мелі пахаванні 1 і 24.

На вялікіх камянях, размешчаных ў галавах пахаванняў 2, 3, 5 і 19, высечаны крыжы. Выявы размешчаны з заходняга боку камянёў [25, с. 421—422; 30, с. 85]. На могільніку зафіксаваны 4 каменныя крыжы, што павялічвае колькасць варыяцый каменных канструкцый, але даследаванні пазначаных крыжаў пахаванняў не праводзіліся [26, с. 379].

Некаторыя надмагіллі не зусім дакладна суадносіліся з пахаваннямі, што можа ўказваць на іх выраб праз нейкі час або на працягу працяглага перыяду, з прычыны чаго інфармацыя аб дакладным размяшчэнні і арыенціроўцы цела памерлага была забыта (пахаванні 9, 12, 16, 17). Недакладнае супадзенне каменных канструкцый і пахаванняў адзначана В. М. Ляўко на могільніку Новы Болецк Гарадоцкага раёна [1, с. 136]. Наяўнасць каменных канструкцый дазваляе меркаваць, што зыходная колькасць пахаванняў у межах раскопа была большай, што часткова пацвярджаецца стратыграфіяй. Улічваючы дрэнны стан захаванасці костак некаторых пахаванняў, у першую чаргу дзіцячых, асобныя шкілеты маглі не захавацца.

Першапачатковая канфігурацыя асобных каменных канструкцый магла быць іншай. Так, пахаванне 4 было моцна пашкоджана каранямі дрэва, якое расло на поўдзень ад яго. Верагодна, зыходная абкладка пахавання 4 была замкнёнай. Надмагілле пахавання 1 уяўляла сабой размешчаныя над магілай асобныя валуны з вялікім каменем у нагах пахавання. Аднак яно размешчана паміж пахаваннямі 2 і 3, надмагіллі якіх уяўляюць абкладкі розных канфігурацый, сценкі канструкцый якіх мяжуюць з пахаваннем 1. Таму магчыма, што надмагіллі пахаванняў 1, 2 і 3 — абкладкі магіл з агульнай сценкай [25, с. 418—419]. Агульныя сценкі абкладак каменных надмагілляў зафіксаваны В. М. Ляўко на могільніку Новы Болецк Гарадоцкага [1, с. 136, 238] і Д.У. Дукам на могільніку Туржэц 2 Полацкага раёнаў [4, с. 263—265].

Магільныя ямы і іх засыпка. Магільныя ямы большасці пахаванняў мелі падпрамавугольную форму і былі запоўнены шэрым (гумусаваным) пяском. У адзінкавых выпадках пры пераборцы пластоў 2—4 фіксаваліся невялікія кавалачкі вугалю аб'ёмам каля 1 куб. см (пахаванні 4, 25). Запоўненне некаторых магільных ям (напрыклад, 14, 16) не вылучалася па колеры. У засыпцы магільных ям шэрагу пахаванняў сустракаліся камяні, якія былі працягам надмагільных канструкцый (гл. вышэй) або дробнымі камянямі памерамі 1—2 см (пахаванні 25). У адным выпадку (пахаванне 1) камень быў выяўлены ў нагах шкілета. У раёне касцей ног таго ж пахавання 1 знаходзіўся фрагмент сценкі керамічнай пасудзіны.

Арыенціроўка магільных ям адпавядала арыенціроўцы касцякоў. Метрычныя параметры магільных ям добра суадносіліся з параметрамі пахаваных, што характэрна і для іншых могільнікаў [1, с. 137; 13, с. 22; 14, с. 122]. Глыбіня магільных ям вагалася ад 0,51 да 1,39 м. Пры гэтым глыбіня магільных ям пахаванняў дарослых у асноўным знаходзілася ў інтэрвале 0,72—1,15 м (17 з 20 пахаванняў дарослых). Глыбіня магільных ям пахаванняў дзяцей у асноўным знаходзілася ў інтэрвале 0,51—0,73 м (5 з 8 пахаванняў дзяцей).

Адразу пад камянямі надмагільных канструкцый, у дзёрне, у пластах 1—3 культурнага слоя могільніка былі выяўлены фрагменты глінянага посуду XIV—XVI стст.: керамічных сценак, венцаў, донцаў і накрыўкі. Пераважная большасць з іх (117 са 150 адзінак) знойдзена ў пласте 1 [29]. Фрагменты керамічных начынняў сведчаць аб памінальнай практыцы познесярэдневяковага насельніцтва і з'яўляюцца памінальным інвентаром.

Арыенціроўка пахаванняў. Арыенціроўка была вызначана для 24 пахаванняў з 28, што складае 86 %. Арыенціроўка 4 пахаванняў (21—23, 25) не была ўстаноўлена па прычыне незахаванасці посткраніяльных шкілетаў, 3 з якіх належалі дзецям і 1 — чалавеку сталага ўзросту. У адным выпадку

(пахаванне 7) арыенціроўка вызначалася па выразна заўважнай магільнай яме, яшчэ ў адным (пахаванне 14) — па магільнай яме і каменнаму надмагіллю.

Заходнюю арыенціроўку мелі 6 пахаванняў, заходнюю з нязначнымі адхіленнямі да поўначы — 4, заходнюю з нязначнымі адхіленнямі да поўдня — 8. Арыенціроўка 1 пахавання ўмоўна абазначана як заходняя з магчымым нязначным адхіленнем (пахаванне 14). Паўночна-заходнюю і блізкую да яе арыенціроўку мелі 5 пахаванняў. Такім чынам, усе пахаванні з устаноўленай арыенціроўкай у цэлым былі арыенціраваны галавой на захад і тварам на ўсход, што адпавядае хрысціянскай традыцыі. Большасць адхіленняў ад магнітнай арыенціроўкі тлумачыцца сезоннымі ваганнямі кропак усходу і захаду сонца, па якіх вызначаліся бакі свету [3, с. 139—140]. Магчыма, улічвалася і арыенціроўка надмагілляў суседніх пахаванняў.

Стан захаванасці і палажэнне касцякоў. Выяўленыя касцякі характарызуюцца рознай ступенню захаванасці, таму не ва ўсіх выпадках можна казаць аб палажэнні рук і нават посткраніяльнага шкілета цалкам. У першую чаргу гэта датычыцца косных парэшткаў дзяцей і людзей сталага ўзросту. Шкілеты, якія захаваліся адносна добра, размяшчаліся на спіне ў выцягнутым стане, рукі пераважна былі сагнуты ў лакцях, кісці знаходзіліся на жываце, грудзях або тазавых костках. У некаторых выпадках чэрап быў злёгку павернуты направа або налева, што тлумачыцца працэсамі разлажэння мяккіх тканак і ўздзеяннем цяжару грунту. У асобных выпадках анатамічны парадак касцей парушаны ў выніку перакопаў і ўздзеяння карнявой сістэмы вялікіх дрэў. Напрыклад, чэрап пахавання 8 знаходзіўся побач з посткраніяльным шкілетам злева ад грудзей, а ніжняя сківіца, косці правай рукі і лапатка — на адлегласці да 0,2 м на захад ад шкілета. Плечавая костка левай рукі пахавання 10 была знойдзена на адлегласці 0,5 м злева ад пахавання 10.

Палажэнне рук у даследаваных на могільніку Івесь пахаваннях характарызуецца вялікай варыяцыйнасцю, што тыпова для старажытнарускага і познесярэднявечага перыядаў і шырока фіксуецца ва ўсходнеславянскіх землях [9, с. 115; 19, с. 57—58]. Палажэнне рук прасочана для 18 з 28 пахаванняў, што складае 64 %. У 8 выпадках рукі былі складзены на жываце (у тым ліку ў 5 выпадках правая рука размяшчалася паверх левай), у 3 — на грудзях (у 2 выпадках правая рука размяшчалася паверх левай, у 1 — левая паверх правай), у 2 — на тазавых касцях (у тым ліку ў 1 выпадку правая рука размяшчалася паверх левай). У 3 выпадках правая рука была пакладзена на грудзі, а левая — на живот. У 1 выпадку левая рука знаходзілася на грудзях, а правая — на тазавых касцях. Палажэнне

рук, калі левая рука была выцягнута ўздоўж цела, а правая знаходзілася на тазавых касцях, зафіксавана 1 раз.

Полаўзроставы склад пахаваных. Па выніках антрапалагічнай экспертызы, праведзенай В. А. Емяльянчык³, з 28 даследаваных на могільніку грунтовых пахаванняў 11 належалі мужчынам, 7 — жанчынам, 2 — дарослым, пол якіх не ўдалося вызначыць з-за дрэннай захаванасці касцей, 8 — дзецям [7, с. 153; 8, с. 25].

Труны. Наяўнасць трун прасочана для 10 з 28 даследаваных грунтовых пахаванняў, што складае 36 %. Пры гэтым у пахаваннях дарослых труны фіксуюцца ў 8 пахаваннях з 20 (40 %), дзяцей — у 2 пахаваннях з 8 (25 %). У пахаваннях мужчын труны меліся ў 4 выпадках з 11 (36 %), у пахаваннях жанчын — у 3 выпадках з 7 (43 %). Працэнт пахаванняў у трунах унутры полаўзроставых груп у цэлым адпавядае агульнай тэндэнцыі.

Ва ўсіх выпадках на прысутнасць труны ўказваюць каваныя жалезныя цвікі. Колькасць цвікоў у магілах моцна адрозніваецца: 1 (пахаванні 8, 10), 2 (пахаванне 1), 6 (пахаванне 20), 7 (пахаванне 28), 8 (пахаванні 17, 19), 9 (пахаванні 5, 18), 12 (пахаванне 16). У асноўным труне адпавядаюць 6—9 цвікоў. Цвікі каразіраваны, некаторыя маюць сляды валокнаў ад драўніны. Магчыма, не ўсе цвікі захаваліся. Зыходзячы з размяшчэння цвікоў, труны ўяўлялі сабой збітыя з дошак драўляныя скрыні ў выглядзе чатырохгранных прызм, у тым ліку звужаных у раёне ног. Невялікай колькасці цвікоў яўна недастаткова для надзейнага замацавання дошак труны, таму трэба дапусціць або тое, што не ўсе цвікі захаваліся, або тое, што дошкі трун часткова змацоўваліся з дапамогай пазоў ці шыпоў.

Фрагменты дошак, тлен ад труны і даўблёная труна зафіксаваны ў трох пахаваннях на познесярэднявковым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна [24, с. 132; 28, с. 176]. Гіпатэтычна можна дапусціць наяўнасць і на могільніку Івесь даўблёных трун або трун, вырабленых з дошак, што замацаваны ў пазах ці з дапамогай шыпоў. Аднак сляды драўніны ці тлену ад іх не зафіксаваны. Адсутнасць рэшткаў трун у шэрагу пахаванняў адзначана таксама на могільніках Лучна I, Лучна II Полацкага і Доўгае Глыбоцкага раёнаў. Нязначная колькасць цвікоў ад труны, выяўляемая ў магільных ямах, таксама адпавядае сітуацыі на могільніках Лучна I, Лучна II і Доўгае [13, с. 22; 14, с. 122; 15, с. 180; 28, с. 174—176].

Пахавальны інвентар. Наменклатура пахавальнага інвентару выглядае наступным чынам. На чэрапе жаночага касцяка 6 выяўлена 14 бляшак ад галаўнога ўбору. Бляшкі квадратныя, вельмі тонкія, выраблены ў тэхніцы ціснення з сярэбранага сплаву з пазалотай [25, с. 422—423]. Арнамент у выглядзе прамога крыжа, накладзенага на касы крыж. Па вуглах бляшак

³ Аўтар выказвае падзяку В. А. Емяльянчык за праведзеную антрапалагічную экспертызу.

маюцца адтуліны-дзірачкі для мацавання на аснове. Падобныя бляшкі ў пахаваннях былі знойдзены А. М. Ляўданскім каля в. Пуцілкавічы Ушацкага, А. М. Плавінскім і В. Н. Рабцэвічам каля в. Гаравец Барысаўскага, А. В. Квяткоўскай каля в. Перавоз Глыбоцкага, М. В. Клімавым на могільніку Лучна II Полацкага раёнаў, В. І. Шадырам на могільніку каля воз. Сялява ў Крупскім раёне і г. д. [11, с. 31—32; 14, с. 123; 15, с. 177; 16, с. 234; 20, с. 342—344].

У жаночым пахаванні 16 знойдзены вузкапласцінчаты пярсцёнак з двайным рыфленнем, выраблены з меднага сплаву [27, с. 389]. Дзіцячае пахаванне 21 (пахаванне дзяўчынкі) утрымлівала 2 завушніцы ў выглядзе пыталніка, вырабленыя з меднага дроту, з петлямі для прывесак [30, с. 87]. У мужчынскім пахаванні 27 знаходзіўся вузкашчытковы пярсцёнак з меднага сплаву [32, с. 23, 28, 57]. Справа ад касцяка дзіцячага пахавання 1 былі выяўлены 2 кавалкі драўніны. У іх былі ўвагнаныя 2 фрагменты прадмета з меднага сплаву, які мае ў даўжыню 4 см, у шырыню — 0,2—0,4 см і нагадвае мініяцюрны меч [26, с. 380]. Функцыянальная прыналежнасць прадмета невядомая.

Звяртае ўвагу поўная адсутнасць сярод пахавальнага інвентару гузікаў, засцежак ад вопраткі, крыжыкаў. Прысутнасць крыжыкаў у старажытнарускіх і познесярэдневяковых хрысціянскіх пахаваннях Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый не была абавязковай. Дапускаецца нават, што крыжыкі маглі спецыяльна здымацца перад пахаваннем [19, с. 158—159; 22, с. 354—355]. Магчыма, у якасці прадметаў-маркераў рэлігійнай прыналежнасці могуць разглядацца згаданыя бляшкі ад галаўнога ўбору (мелі выяву прамога і касога крыжоў) і пярсцёнак з рыфленнем (мяркуецца, што двайное рыфленне, якое падзяляла пласцінку на 3 часткі, магло быць звязана з сімволікай Святой Тройцы) [33, р. 339]. Адсутнасць гузікаў і металічных засцежак таксама характэрна для пераважнай большасці познесярэдневяковых пахаванняў Беларускага Падзвіння. Д. У. Дук мяркуе, што памерлых апрадалі пераважна ў вопратку без засцежак [5, с. 70].

На падставе пахавальнага інвентару можна вызначыць, што могільнік пачаў функцыянаваць не пазней за пачатак XIV ст., актыўна выкарыстоўваўся ў XIV—XVI стст. і працягваў дзейнічаць у XVIII ст.

Пахавальны інвентар меўся ў 5 пахаваннях, што складае 18% ад колькасці даследаваных пахаванняў. Інвентар прысутнічаў у 1 мужчынскім, 2 жаночых і 2 дзіцячых пахаваннях. Вылучэнне пахаванняў з інвентаром унутры полаўзроставых груп дае наступную сітуацыю: інвентар прысутнічаў у 3 з 20 пахаванняў дарослых (у тым ліку ў 1 з 11 мужчынскіх і 2 з 7 жаночых пахаванняў) і ў 2 з 8 пахаванняў дзяцей. Колькасць пахаванняў з інвентаром на могільніку Івесь як у цэлым, так і ўнутры полаўзроставых

груп нязначная і адлюстроўвае агульную тэндэнцыю да безынвентарнасці познесярэдневяковых пахаванняў.

Заклучэнне. Такім чынам, у ходзе археалагічных даследаванняў на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна было даследавана 29 грунтовых пахаванняў. На падставе пахавальнага і памінальнага інвентару могільнік датуецца XIV—XVIII стст., пры гэтым большасць пахаванняў адносіцца да перыяду XIV—XVI стст. Могільнік выкарыстоўваўся вясковай грамадой. На ім было выяўлена 11 мужчынскіх, 7 жаночых, 8 дзіцячых пахаванняў, а таксама 2 пахаванні дарослых, чый пол не быў устаноўлены па прычыне дрэннай захаванасці косных парэшткаў. Нябожчыкаў апрашалі ў адзенне, якое не мела металічных засцежак, шкляных і, відаць, касцяных гузікаў. Памерлых хавалі без нацельных крыжыкаў (магчыма, здымалі іх перад пахаваннем), што характэрна і для іншых сінхронных могільнікаў Беларускага Падзвіння і сумежных тэрыторый і з'яўляецца асаблівасцю пахавальнай практыкі. Поўная адсутнасць крыжыкаў не можа быць патлумачана іх незахаванасцю ва ўсіх без выключэння пахаваннях. Не з'яўляецца прычынай і беднасць мясцовага насельніцтва, паколькі ў чатырох пахаваннях выяўлены ўпрыгожанні, у т.л. у адным — 14 сярэбраных пазалочаных бляшак ад жаночага галаўнога ўбору.

У цэлым пахавальны інвентар нешматлікі. Акрамя згаданых бляшак, у адным жаночым і адным мужчынскім пахаваннях выяўлена па аднаму пярсцёнку, а ў пахаванні дзяўчынкі — 2 завушніцы. Гэтыя рэчы былі выраблены з меднага сплаву. Таксама з меднага сплаву быў выраблены артэфакт невядомага (магчыма, сімвалічнага) прызначэння, які ўяўляў сабой мініяцюрны меч і быў знойдзены ў дзіцячым пахаванні. Пры гэтым артэфакт выяўлены разламаным на 2 часткі, абедзве з якіх былі ўвагнаныя ў фрагменты драўніны. Арнамент на бляшках і рыфленне на адным з пярсцёнкаў, магчыма, успрымаліся як рэлігійная сімволіка. У такім выпадку гэтыя рэчы спалучалі эстэтычную і рэлігійную функцыі. Пахавальны абрад дапускаў наяўнасць у пахаваннях упрыгожанняў, якія, відаць, адлюстроўвалі сацыяльны ўзровень сям'і пахаванага.

Цела нябожчыка маглі змяшчаць у труну, зробленую з дошак і змацаваную каванымі цвікамі. Труны ўяўлялі сабой прызматычныя скрыні. Цвікі ад трун знойдзены ў 10 пахаваннях. Магчыма, у некаторых выпадках ужываліся іншыя канструкцыі трун, для вырабу якіх не выкарыстоўваліся цвікі. Труны вырабляліся індывідуальна для памерлага і адпавядалі памерам яго цела. Цела памерлага размяшчалі ў выцягнутым стане, на спіне, рукі звычайна складвалі на жываце, грудзях або ў раёне таза. Мяркуючы па вялікай варыятыўнасці, больш дэталёвае палажэнне рук не было рэгламентавана.

Магільную яму капалі, арыентуючыся збольшага на метрычныя параметры нябожчыка і арыентавалі яе па лініі ўсход — захад. Нябожчык павінен быў быць пакладзены тварам на ўсход і галавой на захад. Напрамак вызначаўся па сонцы, якое мае сезонныя ваганні кропак усходу і захаду, таму зробленыя ў розны час пахаванні маюць адхіленні ад заходняга напрамку ў бок поўначы або поўдня. Размяшчэнне некаторых пахаванняў у шэраг можа сведчыць аб сямейных участках, калі памерлых хавалі побач з родзічамі. У запаўненні магільнай ямы маглі змяшчаць камяні, аднак надмагільную канструкцыю працягвалі рабіць нейкі час пасля пахавання, прывозячы, напрыклад, камяні з палеткаў. Магілу абазначалі вымасткай або абкладкай па перыметры, часта маркіруючы галаву ці галаву і ногі пахавання. На камянях, усталяваных у галавах, маглі высакаць крыж. Неўзабаве пасля пахавальнай цырымоніі і праз нейкі час пасля яе на могілках адбываліся памінкі, аб чым сведчаць фрагменты керамічнага начыння, выяўленыя пад надмагільнымі камянямі. Пахавальны абрад могільніка Івесь адпавядае абраднасці сінхронных і блізкіх па часе могільнікаў Беларускага Падзвіння.

Літаратура

1. Археалогія Беларусі: у 4 т. — Мінск: Беларуская навука, 1997—2001. — Т. 4. Помнікі XIV—XVIII стст. / В. М. Ляўко [і інш.]; пад рэд. В. М. Ляўко [і інш.]. — 2001. — 597 с.; іл.
2. Вайцяховіч, А. В. Пахавальны абрад / А. В. Вайцяховіч // Археалогія Беларусі: энцыклапедыя: у 2 т. — Мінск: БелЭн, 2009—2011. — Т. 2. Л — Я. — 2011. — С. 177—178.
3. Генинг, В. В. Метод определения древних традиций ориентировок погребённых по сторонам горизонта / В. В. Генинг, В. Ф. Генинг // Археология и методы исторических реконструкций: сб. научных трудов / отв. ред. В. Ф. Генинг. — Киев: Наукова думка, 1985. — С. 136—152.
4. Дук, Д. У. Археалагічныя раскопкі на грунтовым могільніку Туржэц 2 Полацкага раёна / Д. У. Дук // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2008. — № 15. Археалогія эпохі Сярэднявечча. Да 80-годдзя з дня нараджэння Г. В. Штыхава. — С. 261—269.
5. Дук, Д. У. Могілка полацкага гарадзішча (па выніках археалагічных раскопак у 2007 г.) / Д. У. Дук, В. А. Емяльянчык // Матэрыялы па археалогіі Беларусі. — Мінск, 2011. — Вып. 21. Вывучэнне археалагічных помнікаў на тэрыторыі Полацкай зямлі (да 1150-годдзя Полацка). — С. 61—73.
6. Емельяничук, О. А. Краниологическая характеристика населения XIV—XVI вв. / О. А. Емельяничук // Палеоантропология Беларуси / И. И. Саливон [и др.]; науч. ред.: И. И. Саливон, С. В. Васильев. — Минск: Беларуская навука, 2015. — С. 123—127.
7. Емяльянчык, В. А. Новыя матэрыялы па антрапалогіі вясковага насельніцтва Полацкай зямлі XIV—XVI стст. / В. А. Емяльянчык // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнар. навук. канф. / рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко. — Мінск: Беларуская навука, 2012. — С. 149—157.

8. Емяльянчык, В. А. Вынікі антрапалагічнай экспертызы астэалагічных матэрыялаў з грунтовых могільнікаў каля вёсак Івесь, Доўгае, Васькавічы Глыбоцкага раёна (раскопкі В. У. Чараўко, 2015 г.) / В. А. Емяльянчык // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва НАН Беларусі.— Спр. № 3350.— С. 25—26.
9. Івакін, В. Г. Хрысціянскія пахавальні пам'яткі давняўоруськага Кіева / В. Г. Івакін.— Кіў: КИТ, 2008.— 272 с.; іл.
10. Каменецкий, И. С. Код для описания погребального обряда / И. С. Каменецкий // Древности Дона: материалы работ Донской экспедиции / отв. ред. Ю. А. Краснов.— М.: Наука, 1983.— С. 221—250 [Электронный ресурс].— Режим доступа: <http://rostov-region.ru/books/item/f00/s00/z0000020/st017.shtml>.— Дата доступа: 05.11.2017.
11. Квяткоўская, А. В. Даследаванне каменных магіл каля в. Ваўча Докшыцкага і в. Перавоз Глыбоцкага раёнаў / А. В. Квяткоўская // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годдзю Полацка: тэзісы дакладаў.— Полацк, 1992.— С. 30—32.
12. Квятковская, А. В. Ятвяжские могильники Беларуси (к. XI—XVII вв.) / А. В. Квятковская.— Вильнюс: Diemedžio, 1998.— 327 с.; ил.
13. Клімаў, М. В. Лучанскі грунтовы могільнік I / М. В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Мінск: Нацыянальная бібліятэка, 2013.— С. 20—23.
14. Клімаў, М. В. Лучанскі грунтовы могільнік II: пытанні археалагічнай інтэрпрэтацыі / М. В. Клімаў // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковых канферэнцый / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Мінск: Нацыянальная бібліятэка, 2013.— С. 121—125.
15. Климов, М. В. Погребальные памятники полоцкой округи XIII—XVIII вв. / М. В. Климов, В. В. Червко // Полоцк: Полоцк и Полоцкое княжество (земля) в IX—XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV—XVIII вв., ремесло, денежное обращение и торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О. Н. Левко [и др.]; редкол.: А. А. Коваленя (гл. ред.); науч. ред. О. Н. Левко.— Минск: Беларуская навука, 2012.— С. 176—182.
16. Ляўданскі, А. Кароткае паведамленне аб досьледах культур эпохі жалеза ў БССР у 1930—1931 гг. / А. Ляўданскі // Працы сэкцыі архэалёгіі. Т. 3.— Мінск, 1932.— С. 230—235.
17. Мядзведзеў, А. [Рэц. на:] Квятковская, Алла В. Ятвяжские могильники Беларуси (конец XI—XVII вв.) / А. Мядзведзеў // Беларускі гістарычны агляд.— 1999.— Т. 6, сш. 1—2 [Электронны рэсурс].— Рэжым доступа: <http://www.belhistory.eu/kvyatkovskaya-alla-v-yatvyazhskie-mogilniki-belarusi-koniec-xi-xvii-vv-alyaksandr-myadzvedzey/>.— Дата доступа: 05.03.2014.
18. Одэрборн, П. Праўдзівы і грунтоўны аповед пра веру русаў / П. Одэрборн // Беларускі гістарычны агляд.— 2005.— Т. 12, сш. 1—2.— С. 167—189.
19. Панова, Т. Д. Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI—XVI веков / Т. Д. Панова.— М.: Радуница, 2004.— 181 с.; ил.
20. Плавінскі, М. А. Сярэднявечны могільнік Гаравец у вяр'хоўях Бярэзіны / М. А. Плавінскі // Культурны шар: статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна.— Кіў: Лаурис, 2017.— С. 337—354.
21. Сагановіч, Г. Паўночная Беларусь у апісанні Паўля Одэрборна / Г. Сагановіч // Беларускі гістарычны агляд.— 2005.— Т. 12, сш. 1—2.— С. 162—166.

22. Соболев, В. Ю. Древнерусская погребальная культура Новгородской земли: проблемы и особенности формирования / В. Ю. Соболев // Археологические вести.— СПб., 1992.— Вып. 21.— С. 352—367.

23. Чараўко, В. У. Матэрыялы да карты пахавальных помнікаў Беларускага Падзвіння XIV—XVIII стагоддзяў / В. У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.— 2010.— № 7.— С. 14—20.

24. Чараўко, В. У. Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Доўгае Глыбоцкага раёна ў 2010 г. / В. У. Чараўко // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых прац Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 21—23 красавіка 2011 г. У 2 ч. / пад агульнай рэдакцыяй Д. У. Дука, У. А. Лобача.— Наваполацк: ПДУ, 2011.— Ч. 1 — С. 130—134.

25. Чараўко, В. У. Археалагічнае вывучэнне могільніка каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2011 г. / В. У. Чараўко // Полацк у гісторыі і культуры Еўропы: матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 20—23 мая 2012 г.; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; навук. рэд., уклад. В. М. Ляўко.— Мінск: Беларуская навука, 2012.— С. 417—426.

26. Чараўко, В. У. Археалагічныя разведкі на грунтовым могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2010 годзе / В. У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— 2012.— Вып. 23.— С. 379—383.

27. Чараўко, В. У. Археалагічныя раскопкі на могільніку каля в. Івесь Глыбоцкага раёна ў 2012 г. / В. У. Чараўко // Матэрыялы па археалогіі Беларусі.— 2014.— Вып. 25.— С. 382—389.

28. Чараўко, В. У. Археалагічныя раскопкі на могільніку каля вёскі Доўгае Глыбоцкага раёна ў 2015 г. / В. У. Чараўко // Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў: зборнік навуковых артыкулаў III Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Полацк, 14—15 красавіка 2016 г.: у 2 ч. / пад агульнай рэдакцыяй Д. У. Дука, У. А. Лобача, А. І. Корсак.— Наваполацк: ПДУ, 2016.— Ч. 1 — С. 170—177.

29. Чараўко, В. У. Наменклатура, інфарматыўнасць і інтэрпрэтацыя пазамагільнага інвентару познесярэднявечных вясковых могільнікаў Беларускага Падзвіння / В. У. Чараўко // Сборник докладов научно-краеведческой конференции к 90-летию Краеведческого музея Полоцка, Полоцк, 7—8 декабря 2016 г. / сост. И. П. Воднева. [Электронный ресурс].— Полоцк: НПИКМЗ, 2017.— Рэжым доступа: <http://polotsk.museum.by/be/node/41851>.— Дата доступа: 07.08.2017.

30. Чараўко, В. У. Раскопкі на могільніку каля вёскі Івесь Глыбоцкага раёна ў 2013 годзе / В. У. Чараўко // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.— 2017.— № 1.— С. 82—88.

31. Чараўко, В. У. Познесярэднявечныя пахаванні могільніка каля вёскі Івесь Глыбоцкага раёна (па матэрыялах археалагічных раскопак 2013 г.) / В. У. Чараўко // Віцебскія старажытнасці: матэрыялы навуковай канферэнцыі, Віцебск, 23—24 кастрычніка 2014 г. / рэдкал.: Г. У. Савіцкі [і інш.].— Віцебск: ВДУ імя П. М. Машэрава, 2017.— С. 27—32.

32. Чараўко, В. У. Справаздача аб археалагічных даследаваннях на могілніках каля вёсак Доўгае, Васькавічы, Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці ў 2015 годзе / В. У. Чараўко // Фонд археалагічнай навуковай дакументацыі Цэнтральнага навуковага архіва Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі.— Спр. № 3350.

33. Svetikas, E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacija XIV a. pab.— XV a.: archeologiniai radiniai su krikščioniškais simboliais / E. Svetikas.— Vilnius: Diemedžio leidykla, 2009.— T. 1 — 659 p.; il.

Міністэрства культуры Рэспублікі Беларусь
Упраўленне культуры Віцебскага аблвыканкама
Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік

ГІСТОРЫЯ І АРХЕАЛОГІЯ ПОЛАЦКА І ПОЛАЦКАЙ ЗЯМЛІ

МАТЭРЫЯЛЫ
VII МІЖНАРОДНАЙ НАВУКОВАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ
(Полацк, 1—2 лістапада 2017 г.)

Полацкае
кніжнае выдавецтва
2019

УДК [94+902/94](476.5)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43
Г51

Укладальнік: Т. У. Явіч, нам. дырэктара па навуковай рабоце
Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка

Г51 **Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі : матэрыялы VII Між-
народнай навуковай канферэнцыі (Полацк, 1—2 лістапада 2017 г.) / уклад.
Т. У. Явіч.— Полацк : Полацкае кніжнае выдавецтва, 2019.— 339.**

ISBN 978-985-6936-92-3.

У зборніку змешчаны навуковыя артыкулы па выніках работы VII Міжнароднай навуковай канферэнцыі «Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі», якая была арганізавана і праходзіла 1—2 лістапада 2017 г. на базе Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка. У дакладах удзельнікаў знайшлі адлюстраванне разнастайныя праблемы гісторыі, археалогіі, культуры Полацка і Полаччыны ад старажытнасці да нашых дзён, а таксама шырокі спектр пытанняў музейнай справы. Разлічаны на прафесійных гісторыкаў, спецыялістаў музейнай справы, студэнтаў гістарычных і культуралагічных спецыяльнасцей і ўсіх тых, хто цікавіцца гісторыяй і культурай Беларусі.

УДК [94+902/94](476.5)(082)
ББК 63.3(4Бел)я43

ISBN 978-985-6936-92-3

© Нацыянальны Полацкі гісторыка-культурны музей-запаведнік, 2019
© Афармленне. ТАА «Полацкае кніжнае выдавецтва», 2019

Змест

Падсумаванне	5
М. М. Баўтовіч. Дамінік Мора: хрысціянскі рыцар на Полацкім замку.....	7
І. А. Бортнік. Месца Пятра Стаброўскага ў гісторыі грамадска- палітычнай думкі ВКЛ канца XVI — пачатку XVII ст.	23
В. А. Варонін. Полацк на мяжы XV і XVI стагоддзяў: падзеі, працэсы, рысы штодзённасці	33
А. В. Войтехович. Междуречье Березины Днепровской и Вилии в конце I — начале II тысячелетий (по материалам раскопок курганных могильников)	41
В. У. Галубовіч. Канфлікт полацкага ваяводы Януша Кішкі з полацкім магістратам адносна магдэбургскага прывілея 1633 г.	55
Т. А. Джумантаева, Т. Д. Рудава. Полацкаму музею-запаведніку — 50	67
Д. В. Дук. У истоков новой идентичности: Франциск Скорина	77
В. А. Емяльянчык. Новыя матэрыялы да антрапалогіі сярэднявечнага насельніцтва Полацка	83
П. Л. Зыков, Е. Н. Торшин. Исследования северного помещения на хорах Спасской церкви Евфросиньева монастыря в Полоцке.....	93
И. Л. Калечиц. Граффити о ремонтах в Спасо-Преображенской церкви г. Полоцка	109
Д. В. Кепин. Типология музеев-заповедников.....	120
М. В. Клімаў. Новыя археалагічныя даследаванні фартэцый перыяду Інфлянцкай вайны на Полаччыне	129
А. И. Корсак. Социально-экономическое положение г. Полоцка в условиях немецкой оккупации (1941—1944 гг.)	143
В. І. Кошман. Новыя археалагічныя даследаванні малых гарадоў Полацкай зямлі. Летапісны Барысаў	151
С. В. Кулинок. Архитектура Полоцка в отражении документов Белорусского государственного архива научно-технической документации	163
І. У. Магалінскі, А. Л. Коц. Новыя знаходкі плавільнага посуду полацкіх ювеліраў	169

А. У. Мацук. Полацкі кашталян Валяр'ян Жаб	
ў грамадска-палітычным жыцці ВКЛ у першай палове XVIII ст.	178
А. А. Огородников. Материальный ущерб, нанесённый Полоцку	
в результате войны и нацистской оккупации	193
А. Ф. Оськин, В. Б. Талдыкин.	
Аудиогид «Прогулка по Нижне-Покровской»	205
С. В. Подлевский. Символические граффити Успенского собора	
Елецкого монастыря в Чернигове	210
А. И. Селицкий. Род Селицких в истории Полоцкого воеводства	
в XVI—XVIII вв.	219
В. В. Снагощенко. Роль краеведческого музея в сохранении	
и презентации культурного наследия города (на примере г. Сумы)	258
А. А. Соловьёв. Ремонты зданий бывшего кадетского корпуса	
в 1919—1924 гг. по материалам Зонального государственного	
архива в г. Полоцке	269
Е. В. Сумко. Комплектование и кадровый состав	
Полоцкой уездной советской рабоче-крестьянской милиции	
(1918—1924)	283
С. В. Тарасаў. Полацк у часы Ефрасіні.	
Археалагічна-тапаграфічная замалёўка	294
А. А. Трусаў. Гісторыя будаўнічай тэхнікі	
полацкай архітэктурнай школы	305
В. У. Чараўко. Пахавальны абрад познесярэднявечага могільніка	
каля в. Івесь Глыбоцкага раёна Віцебскай вобласці	
(па матэрыялах археалагічных даследаванняў у 2010—2015 гг.)	325
Звесткі аб аўтарах	338